

20

1999

A
BÉKÉS MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

RÉZKORI IDOL SARKADKERESZTÚRRÓL

– Bondár Mária –

1995 májusában Szatmári Imre és munkatársai terepbejárás során a Sarkadkeresztúr-Varsányhely nevű lelőhelyen (1. kép) edénytöredékeket és egy idoltöredéket találtak a felszínen.¹ A lelőhely leírását Szatmári Imrétől idézzük:

"A községtől ÉK-re van lelőhelyünk, a Varsányhely nevű, két utcából álló beépített területen, illetve attól ÉNy-ra. A Sarkadkeresztúrról Nagygyanté felé vezető kövesút É-i és D-i oldalán, egy kb. 250 m széles, igen hosszú földhát húzódik, melynek legmagasabb része a Varsányhely nevű beépített rész D-i oldalán található. ... a vasút Ny-i oldalán, a vasúttól mintegy 30–40 méternyire, nagyjából a szemafor magasságában egy idol töredékét ... találtuk."

A lelőhelyen az idolon kívül különböző korszakok (neolitikum, rézkor, bronzkor, szarmata, avar, Árpád-kor) cserepei is előkerültek. Az alábbiakban a terepbejáráson talált idolmaradvány elemzésével foglalkozom.

Az idoltöredék barnás színű, kissé kopott felületű, lekerekített háromszög alakú. Az idol felső részének maradványa (2. kép; 3. kép 1). Feje hiányzik, nyaka ívelt, töredékes. Vállai lekerekített sarkú háromszögcsúcsok. Elülső oldalán bekarcolt, eltérő irányú, kissé ívelt, vonalkázott díszítés van. E bekarcolások nem érik el a vállat, egy képzeletbeli vonalnál befejeződnek, mintegy jelezve, hogy az eredeti viselet a mellen redőzött, a vállon és a háton viszont sima volt. Nyaka alatt egy mélyebb bekarcolás nyomai láthatók, amelynek felülete erősen megkopott, ezért nem értelmezhető, milyen szerepe lehetett a díszítésben. Hátdala díszítetlen. Alsó része letörött, így nem tudjuk, álló vagy ülő helyzetű ábrázolás volt-e, esetleg valamilyen talapzathoz erősítették hozzá. Méretei: 5,5 x 5 cm, vastagsága 1,2–1,4 cm.

Az idol anyaga és készítési technikája alapján egyértelműen rézkori. A terepbejáráson az idollal együtt előkerült cserépanyagban mindössze három olyan kisméretű töredék van, amely korban talán kapcsolatba hozható az idollal: egy kettős sorban bepontosított díszű táltöredék (3. kép 2), egy kis bögre oldaltöredéke (3. kép 3) és egy korsó széles szalagfülének töredéke (3. kép 4). Ezek a cserepek a badeni kultúrába sorolhatók.

A badeni kultúra antropomorf ábrázolásainak egyik nagy csoportját, az ún. fejnélküli idoloikat jól ismerjük, mennyiségük az elmúlt évtizedekben jelentősen gyarapodott.²

¹ Gaál I. – Gábor G. – Kocsor J. – Szatmári I. terepbejárása, 1995. máj. 9. A leletek a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban vannak. A leletanyag közzéadási jogának átadásáért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Szatmári Imrének.

² Banner 1956. Taf. LVIII. 12., Kalicz 1963. 43, 51., Nemějcová-Pavúková 1974. 298, 336–338, 351, 352., Kalicz 1981., Novotný 1981., Tasić 1981., Cheben 1984. Obr. 1. 1, 3., Nemějcová-Pavúková 1981., Kalicz 1985. 34., Endrődi 1988., Nemějcová-Pavúková 1991., Bondár 1998.

Banner J. monográfiájában még csak egy idolt közölt,³ ma már az ismert darabok száma megközelíti a nyolcvanat. Keltezésük, értékelésük jelentősen finomodott az újabb és újabb adatok ismeretében.

V. Nemějcová-Pavúková a bolerázi időszakot követő ún. postbolerázi fejlődés tipológiájával és történeti kérdéseivel foglalkozó nagy tanulmányában még azt írta, hogy a bolerázi csoportban és a fiatalabb klasszikus badeni kultúrában nincsenek idolk, ezek a kultikus tárgyak a Tekovský Hrádok-Nevidzaný időszakhoz köthetők.⁴ A badeni kultúra lapos idolkait a Černavodä III kultúrából vezette le, s a badeni kultúrában megjelenő idolkat délről, az Al-Duna vidékéről idegen népcsoportokkal érkező jelenségként értelmezte.⁵

Az 1980-ban Bína (Bény) lelőhelyen előkerült töredék módosította ezt a feltételezést, s bebizonyosodott, hogy a bolerázi idősokban is létezett az idolk.⁶

Lényegében egyidőben jelent meg a badeni idolkat különböző aspektusból vizsgáló négy tanulmány.⁷

N. Tasić Vinčaról közölt három badeni idoltöredéket, amelynek kapcsán röviden foglalkozott a badeni kultúra antropomorf ábrázolásaival is.⁸ A szobrocskákat a kultúra korai idősakára, közvetlenül a Boleráz-Černavodä III idősak utánra keltezte. Véleménye szerint a badeni kultúra későbbi fázisaiból hiányzik az idolk.⁹

B. Novotný a szlovákiai badeni idolkat gyűjtötte össze. 12 lelőhelyről 25 töredéket sorolt fel, s megállapította, hogy valamennyi a badeni kultúra korai (idősebb) fázisaiba, a Červený Hrádok-Nevidzaný idősakba tartozik.¹⁰ A fiatalabb klasszikus badeni kultúrából ugyancsak nem ismert idolkat, döntő érvként említette, hogy Nitriánský Hrádokról sem kerültek elő ilyen szobrocskákat.

Nemějcová-Pavúková részletesen kidolgozott badeni tipológiai rendszerében az idolk a Baden IIa-ban tűnik fel (Fonyód-Tekovský Hrádok), megvan a Baden IIb-ben (Červený Hrádok-Szeghalom-Dióér) és Baden III-ban (Nevidzaný-Viss-Ossarn) is.¹¹

Kalicz N. összegyűjtötte az ún. cserélhető fejű idolkat Szlovákiából, Magyarországról, Romániából, Jugoszláviából, Albániából és Makedóniából.¹² Mintegy 60 idolk között e nagy területről. Megállapította, hogy a fej nélküli idolk a Balkánról származnak, s a Vinča kultúra korai szakaszában jelennek meg.¹³ Megvannak a Rachmani-,¹⁴ a Gumelnița kultúrában,¹⁵ a Šuplevec-Bakarno-Gumno-Grnobuki csoportban,¹⁶ a Černavodä III¹⁷ és a badeni kultúrában.

³ Banner 1956. Taf. LVIII. 12.: Tápé-Malajdok.

⁴ Nemějcová-Pavúková 1974. 352.

⁵ Nemějcová-Pavúková 1974. 352.

⁶ Cheben 1981. Obr. 42. 1, 2.

⁷ Tasić 1981., Novotný 1981., Nemějcová-Pavúková 1981., Kalicz 1981.

⁸ Tasić 1981. 29, 36.

⁹ Tasić 1981. 30.

¹⁰ Novotný 1981. 136. Novotný korszakolása nem egyezik V. Nemějcová-Pavúková felosztásával.

¹¹ Nemějcová-Pavúková 1981. Obr. 3–5.

¹² Kalicz 1981. 232–256.

¹³ Kalicz 1981. 236.

¹⁴ Kalicz 1981. 236.

¹⁵ Kalicz 1981. 238.

¹⁶ Kalicz 1981. 238.

¹⁷ Kalicz 1981. 240.

Kalicz N. a kutatás újabb eredményeinek ismeretében az idolkat a badeni kultúra bolerázi és korai klasszikus időszakára tartja jellemzőnek.¹⁸

Legutóbb V. Nemőcová-Pavúková foglalkozott röviden a badeni idolkkal. Az újabb kutatási eredmények alapján kidolgozott álláspontja szerint a Baden Ib-től (középső bolerázi időszak) a Baden III-ig vannak jelen e kis szobrocskák.¹⁹

A badeni kultúra idolkait és kelezési kérdéseit röviden áttekintve megállapíthatunk néhány általános ismérvet:

- Valamennyi ismert idolk kizárólag nőket ábrázol, a másodlagos nemi jegyek plasztikus megjelenítésével.
- Az idolk karcsú derekú nőket ábrázolnak. A megformálás módja inkább síkbeli, csak ritkán domborodnak három dimenziósan a női idomok.²⁰ Ez utóbbi kategóriába tartozik a kellőképpen domborodó testű, elkülönített lábú káposztás-megyeri idolk.²¹
- Jellemző a badeni kultúra idolkaira az egymással szembefordított, két lekerekített csúcsú háromszögből kialakított test.²²
- Ezek a szobrocskák szinte kivétel nélkül ún. cserélhető fejű idolk, vagyis az idolk testébe a nyak helyén függőlegesen befűrt lyukba tetszőleges fejeket illeszthettek a rítusnak megfelelően. A nyak ívelésének nyoma sincs, a lekerekített vállakhoz az átfűrt lyukba helyezett fej csatlakozott.
- Általában mindkét oldalukon díszítettek.²³ A bekarcolt díszítés a testet részben vagy egészben beborító, redőzött ruházatra utal.
- Kisebb számban ugyan, de előfordulhatnak valószínűleg díszítetlen idolk-töredékek is.²⁴ Ez csak feltételezhető, hiszen e darabok töredékessége miatt nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a hiányzó részen volt valamilyen karcolt díszítés.
- Különleges jelentéssel bír a mellkasra karcolt, ún. keresztzalag díszítés.²⁵

A felsorolt általános jellemzők ismeretében megállapíthatjuk, hogy a sarkadkeresztúri töredéken csak a lekerekített vállal találkozunk, más badeni idolk-jellegzetességgel nem.²⁶

¹⁸ Kalicz 1985. 34.

¹⁹ Nemőcová-Pavúková 1991. 79.

²⁰ Kalicz 1981. Abb. 4. 1, Abb. 9. 3, 7, 8.

²¹ Endrődi 1988. 3–4. kép.

²² Kalicz 1981. Abb. 2. 1–4, 6, Abb. 3. 3–4, 6, Abb. 4. 2–3, Abb. 5. 1–4, Abb. 6. 1–6, Abb. 8. 8., Endrődi 1988. 1. kép., Tasić 1995. Fig. 2. 7.

²³ Kalicz 1981. Abb. 2. 2–3, 5, Abb. 3. 7, Abb. 4. 1, Abb. 5. 2, Abb. 6. 2, Abb. 7. 1, 2, 3, Abb. 8. 8, Abb. 9. 8., Tasić 1995. Fig. 2. 7, 9, 10.

²⁴ Kalicz 1981. Abb. 2. 4, Abb. 3. 2, Abb. 4. 3–6, Abb. 6. 1, 4, 6, Abb. 8. 4, 6, Abb. 10. 2, 3, 5–9.

²⁵ Makkay 1963., Kalicz 1963., Nemőcová-Pavúková 1991. Abb. 14.

²⁶ A badeni kultúra emberábrázolásainak másik ismert csoportja az antropomorf urnák kategóriája. Ezek az ívelt nyakú, lekerekített háromszögsúcsban végződő, orans pőzban ábrázolt urnák (Kalicz 1963. Taf. 1., Kovács 1986., Kovács 1987. színes fotók., Koós 1994. Abb. 2) sokkal jobban emlékeztetnek a sarkadkeresztúri idokra. Bánffy E. már utalt arra, hogy a badeni kultúra ember alakú urnái és idolkjai között tartalmi, kifejezésbeli összefüggés van, amelyet a szlovákiai Méhiben – azonos leletgyűttesben – talált több urna és egy idolk bizonyít (Bánffy 1987. 7., Bánffy 1991. 222, 234). Feltételezésünk szerint ezt a tartalmi összefüggést a cserélhető fejű idolkokon és az ember alakú urnákon meglévő lyuk is alátámasztja. A Méhiben előkerült idolkhoz hasonlítható egy Szeghalmon talált bolerázi szobortöredék is (MRT 6. 15. t. 8). Messzire vezetne, s nem lehet témája e közleménynek az antropomorf urnák kelezésének kérdése. Kalicz N. történeti események alapján datálta ezeket az erőteljes anatóliai kapcsolatokkal rendelkező edényeket a badeni kultúra kései időszakára

Idolunk tehát eltér a badeni kultúra jellemző szobraitól. Tekintettel arra, hogy a sarkadkeresztúri lelőhelyen több korszak leletei is előkerültek, a badeni töredékeknel korábbi rézkori megtelepedés is lehetett a lelőhelyen, de ennek cserépanyaga még nem került a felszínre, így terepbejáráson sem találták azt meg.

V. Nemějcová-Pavúková a badeni idoloikat a Černavodě III kultúra idoljaiból vezette le.²⁷ A névadó lelőhelyen kétféle idol került elő: az ismert, cserélhető fejű, lapos idolk²⁸ és egy lekerekített vállú, hosszú nyakú, karcolt díszű női idol.²⁹ Ez utóbbi típus, amelyhez hasonló Bulgáriában is előkerült,³⁰ már sokkal közelebb áll a sarkadkeresztúri töredékhez.

A sarkadkeresztúri idol tehát valószínűleg korábbi, mint a badeni kultúra jellegzetes, fej nélküli szobrocskái. Kalicz N. legújabb kutatási eredményeinek köszönhetően a badeni kultúra korai időszakába tartozó Černavodě III–Boleráz szakaszból leválaszthatóvá vált egy egységesnek tűnő horizont, az ún. protoboleráz,³¹ amely tartalmazza a Černavodě III jellemzőket, de megtalálhatók benne a későbbi jellegzetes bolerázi elemek is.³² A protobolerázi horizont fontos lelőhelyei éppen Békés megyében található meg.³³ A badeni kultúra idolkjainak közvetlen előképei, ahogy ezt V. Nemějcová-Pavúková kimutatta, a Černavodě III kultúrában már megvannak. A kutatás jelenlegi álláspontja szerint az idolk a bolerázi időszaktól a klasszikus badeni kultúráig folyamatosan kimutathatók. Semmi sem zárja ki azonban, hogy ne létezhetek volna a bolerázi időszakot közvetlenül megelőző protobolerázi fejlődési fázisban is.

A sarkadkeresztúri idol – a fentiek alapján – vagy a Černavodě III–Boleráz időszak vagy az ennél korábbi, ún. protoboleráz horizont tárgyi emléke lehet, de a megnyugtató bizonyításhoz több anyagra lenne szükség a lelőhelyről.³⁴

IRODALOM

Banner 1956.

Banner, János: Die Péceler Kultur. Budapest, 1956.

Bánffy 1987.

Bánffy Eszter: Kultusz és régészeti kontextus Közép- és Délkelet-Európában a neolithikum és rézkor idején. Budapest, 1987. (Kandidátusi értekezés tézisei.)

Bánffy 1991.

Bánffy, Eszter: Cult and Archaeological Context in Central- and South-Eastern Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 183–249.

(Kalicz 1963. 20–22). A Szeghalmon előkerült bolerázi idol és a Méhiben talált nagyon hasonló darab alapján azonban – legalábbis Méhi esetében – ez nem feltétlenül bizonyos.

²⁷ *Nemějcová-Pavúková* 1974. 352.

²⁸ *Morintz–Roman* 1968. Abb. 30. 2, Abb. 33. 11, Abb. 36. 8, 12–13, Abb. 39. 13, 17–18, 22–23.

²⁹ *Morintz–Roman* 1968. Abb. 30. 1, Abb. 33. 12, Abb. 39. 12.

³⁰ *Vajsov* 1984. Taf. 21. 7a.

³¹ *Kalicz* 1991. 375, 380., *Kalicz* 1993. 329.

³² A témával részletesen foglalkoztam egy másik tanulmány rézkori fejezetében (*Bondár–Matuz–Szabó* 1998. 11–15).

³³ *Kalicz* 1991. Abb. 17.

³⁴ Az 1. képet Szatmári Imre térképe alapján Merényi Armandné, a 2. képet Dukay Bernadette rajzolta. A fényképeket Tóth Csilla készítette.

Bondár 1998.

Bondár, Mária: Neue und vergessene Idole der Badener Kultur. (Manuscript. Acta Arch. Hung.)

Bondár–Matuz–Szabó 1998.

Bondár Mária – D. Matuz Edit – Szabó J. József: Réz kori és bronz kori település maradványok Battonya határában. – Kupfer- und bronzezeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Battonya. MFMÉ – Stud. Arch. IV (1998) 7–53.

Cheben 1981.

Cheben, Ivan.: Druhá sezóna vyskumu v Bíni. – Zweite Grabungssaison in Bíňa. AVANS 1980 (Nitra, 1981) 88–90.

Cheben 1984.

Cheben, Ivan.: Sídliisko badenskej kultúry v Bíni. – Siedlung der Badener Kultur in Bíňa. Slov. Arch. 32 (1984) 147–177.

Endrődi 1988.

Endrődi Anna: Badeni idoltöredék Káposztásmegyer-Farkaserdőről. – Badener Idolfragment aus Káposztásmegyer-Farkaserdő. Arch. Ért. 114 (1987–1988) 80–85.

Kalicz 1963.

Kalicz, Nándor: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest, 1963.

Kalicz 1981.

Kalicz, Nándor: Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. In.: Symposium ... Xanthi 1981. Symposia Thracica. Xanthi, 1981. 232–256.

Kalicz 1985.

Kalicz, Nándor: On the Chronological Problems of the Neolithic and Copper Age in Hungary. Mitt. Arch. Inst. 14 (1985) 21–51.

Kalicz 1991.

Kalicz, Nándor: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In.: Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6–13. 11. 1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55 (1991) 347–387.

Kalicz 1993.

Kalicz, Nándor: Le Bassin du Danube moyen, la Plaine pannonienne. In.: Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale. (Ed.: Otte, Marcel) E. R. A. U. L. Liège 1993. 285–342.

Koós 1994.

Koós, Judit: Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn. In.: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. (Szerk.: Lőrinczy Gábor) Szeged, 1994. 201–207.

Kovács 1986.

B. Kovács István: A Rima medence az újkőkorbán és a rézkorbán. (Településtörténeti vázlat.) Budapest, 1986. (Bölcsészdoktori disszertáció.)

Kovács 1987.

B. Kovács István: Négy évezreden át. Nő. 31. szám (1987. júl. 28.) 16.

- Makkay* 1963.
Makkay János: Adatok a péceli (badeni) kultúra vallásos elképzeléseihez. – Data to the religious beliefs of the Pécel (Baden) Culture. Arch. Ért. 90 (1963) 3–15.
- Morintz–Roman* 1968.
Morintz, Sebastian – Roman, Petre: Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. Dacia 12 (1968) 45–128.
- MRT 6.*
Ecsedy István – Kovács László – Maráz Borbála – Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás. (Szerk.: Torma István) Budapest, 1982.
- Nemějcová–Pavúková* 1974.
Nemějcová–Pavúková, Viera: Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur. Slov. Arch. 22 (1974) 237–360.
- Nemějcová–Pavúková* 1981.
Nemějcová–Pavúková, Viera: Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. – An outline of the periodical system of Baden Culture and its chronological relations to Southeast Europe. Slov. Arch. 29 (1981) 261–296.
- Nemějcová–Pavúková* 1991.
Nemějcová–Pavúková, Viera: Typologické otázky relatívnej a absolútnej chronológie badenskej kultúry. Slov. Arch. 39 (1991) 59–90.
- Novotný* 1981.
Novotný, Bohuslav: Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei. Slov. Arch. 29 (1981) 131–138.
- Tasić* 1981.
Tasić, Nikola: Die Idole der Badener Kultur. Arch. Jug. 20–21 (1980–1981) 27–32.
- Tasić* 1995.
Tasić, Nikola: Anthropomorphic sculpture of the Eneolithic in Serbia and Macedonia. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. (Szerk.: Kovács Tibor) Budapest, 1995. 117–122.
- Vajsov* 1984.
Vajsov, I.: Antropomorfnaja plastika iz praistoričeskovo naselenija. Stud. Praehist. 7 (1984) 33–63.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Arch. Hung.	=	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Arch. Ért.	=	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Arch. Jug.	=	Archaeologia Jugoslavica, Beograd
AVANS	=	Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku, Nitra
MFMÉ – Stud. Arch.	=	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
Mitt. Arch. Inst.	=	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
Slov. Arch.	=	Slovenská Archeológia, Bratislava
Stud. Praehist.	=	Studia Praehistorica, Szófia

A Copper Age idol from Sarkadkeresztúr

– Mária Bondár –

Résumé

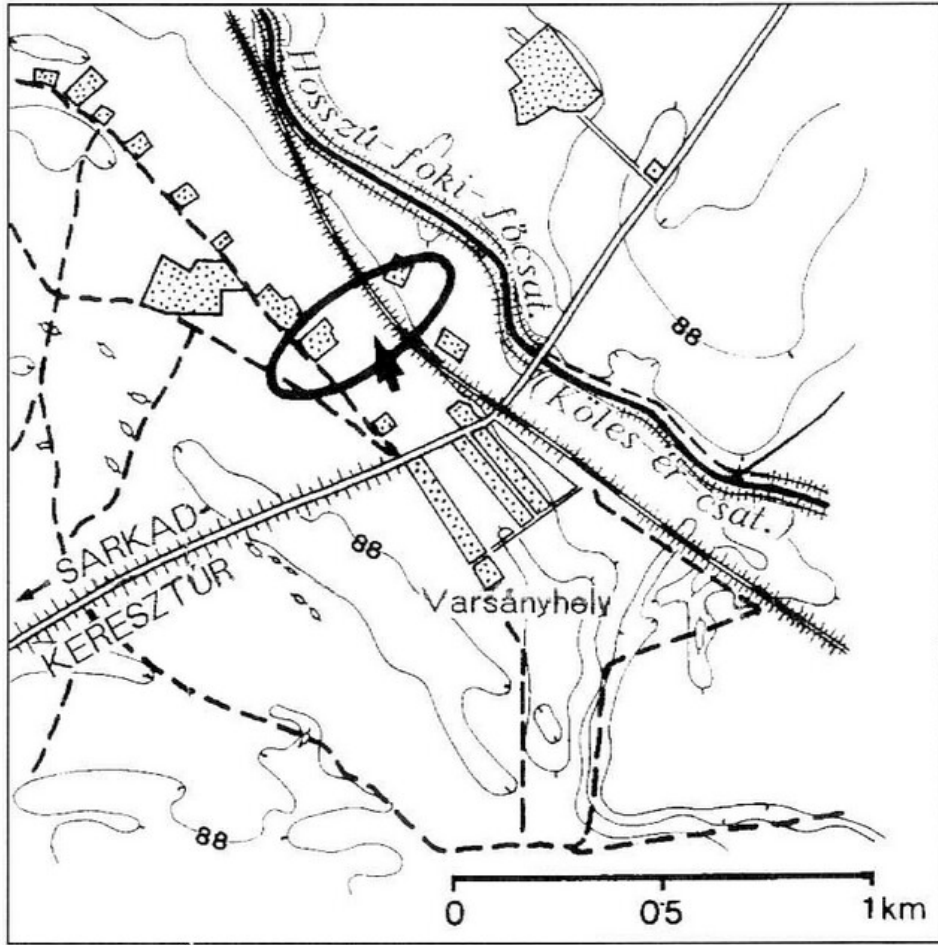
In 1995 at Sarkadkeresztúr, Imre Szatmári and his colleagues discovered findings from different ages (Neolithic, Copper Age, Bronze Age, Sarmatian and Arpadian Ages), among them an idol fragment.

Dating the findings which did not originate from a pit is difficult, and so is the case with the idol mentioned above. After the first look, it was sure (from the material and the technique of fabrication) that it is from the Copper Age.

During the thorough examination of these cultic objects, the author realised that the idol originates from the Late Copper Age, but it does not belong to the headless sculptures of the Baden Culture, because it differs from them in every part. In the author's opinion this antropomorphic figure fragment belongs to the Cernavoda III–Boleráz or an even earlier culture dating back to the Proto-Boleráz horizon. To prove this statement, some other authentic data are needed.

(Translated by Attila Ködmön)

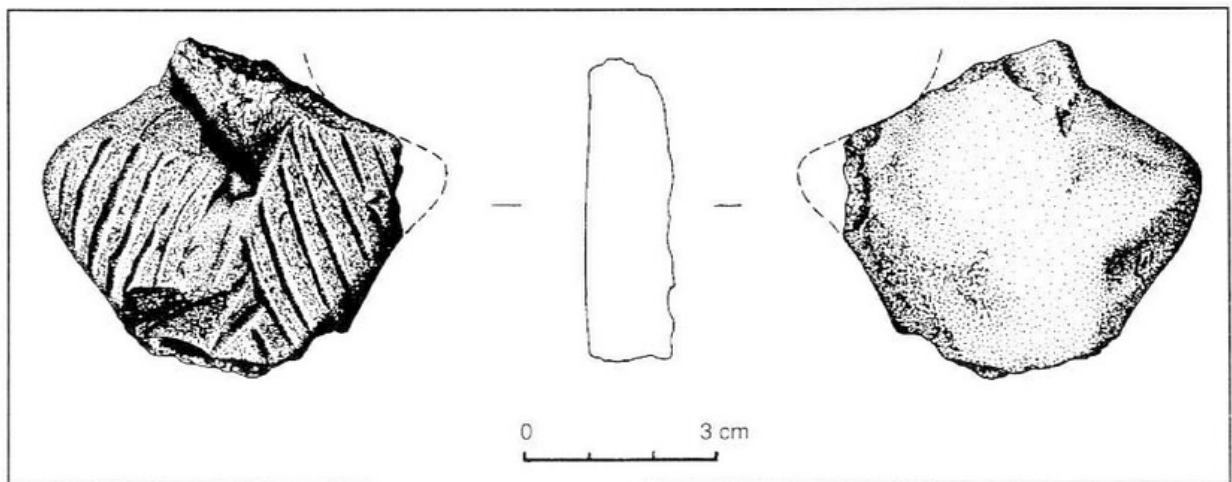
*Bondár Mária
MTA Régészeti Intézete
1250 Budapest
Úri u. 49.*

1. kép

Sarkadkeresztúr-Varsányhely. A lelőhely és környéke

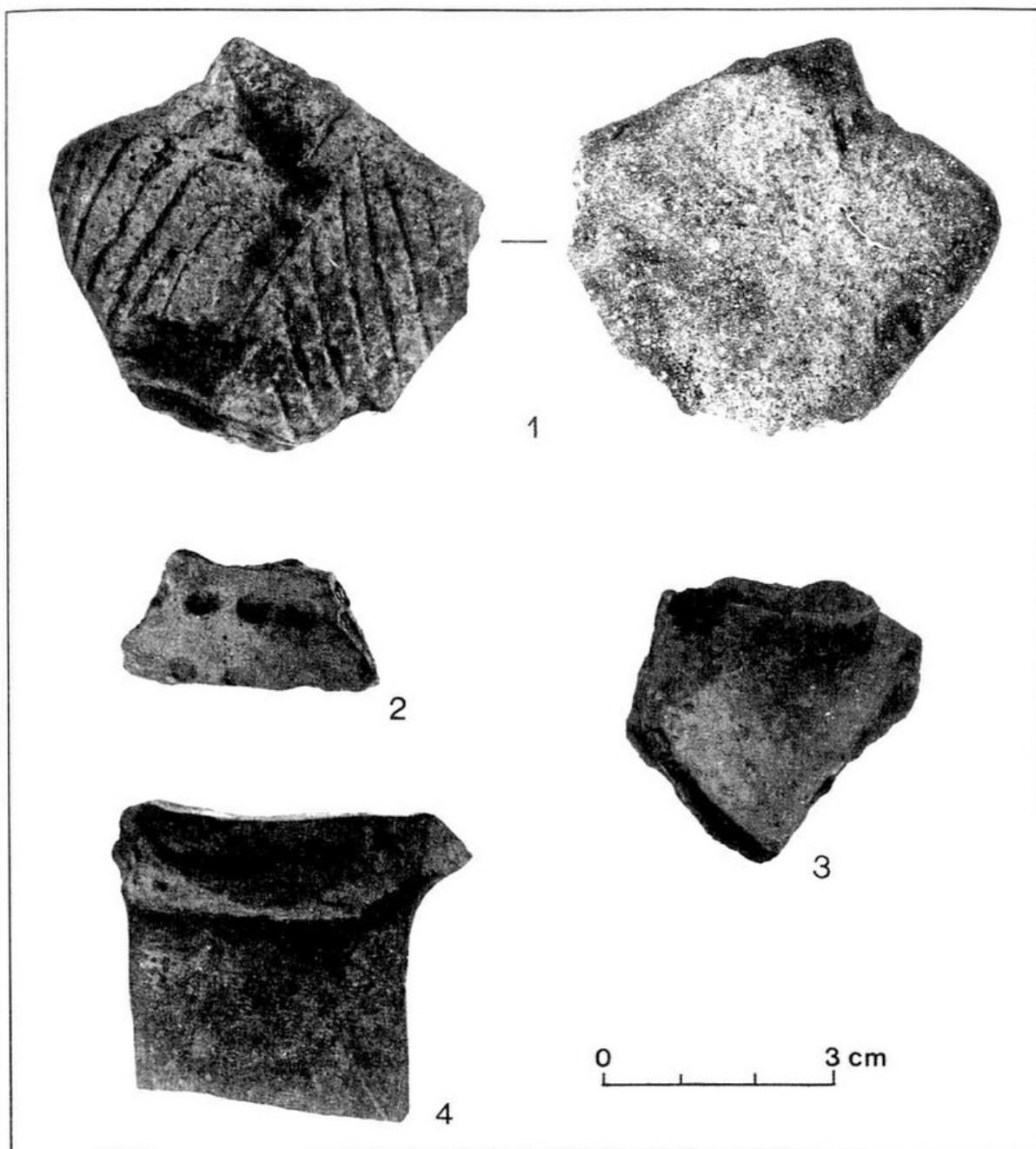
Fig. 1. Sarkadkeresztúr-Varsányhely. The findspot and its neighbourhood

2. kép

Sarkadkeresztúr-Varsányhely. Az idol rajza

Fig. 2. Sarkadkeresztúr-Varsányhely. The picture of the idol

3. kép

Sarkadkeresztúr-Varsányhely. Az idol és rézkori töredékek

Fig. 3. Sarkadkeresztúr-Varsányhely. The idol and a few fragments from the Copper Age